

ІСТОРІЯ

Л.В. Матвєєва

ДОЛЯ ВИДАТНОГО СЛАВІСТА-УКРАЇНОЗНАВЦЯ ВОЛОДИМИРА ПЕРЕТЦА

ПОЧАТОК наукового вивчення слов'янського світу відноситься до першої половини XIX ст. Проте до його дослідження підходили передусім з погляду історії Росії. З відомих причин українознавство лишалось поза увагою вчених, які займалися слов'янською філологією.

Було б помилкою пройти мимо й не згадати талановитого вітчизняного вченого-славіста Володимира Перетца (1870–1935), діяльність якого відноситься до 90-х років XIX ст. і 30-х – XX ст. Слід зазначити, що В. Перетц був учнем відомого історика літератури, академіка, знавця слов'янської, візантійської і західноєвропейської літератур, прибічника самотності культури і мови різних народів, видатного представника порівняльно-історичного літературознавства Олександра Миколайовича Веселовського (1838–1906).

Володимир Перетц народився 1870 року в Санкт-Петербурзі в родині викладача математики і вихователя гімназії «Человеколюбивого общества» Миколи Григоровича Перетца, сина декабриста Григорія Абрамовича Перетца. По закінченні гімназії, де Володимир вчився у блискучих учителів давніх мов та талановитих істориків, він мав досить добрі знання з російської літератури, володів слов'янськими мовами. Певне, саме тоді визначилась його професійна доля гуманітарія. У 1889 році Володимир вступає до Петербурзького університету на історико-філологічний факультет. Під впливом О.М. Веселовського В. Перетц захопився поетикою і міжлітературними зв'язками. Ще один

Володимир Перетц, студент
Петербурзького університету.
1892 р.

вчений мав значний вплив на Перетца – професор університетів Петербурзького і Св. Володимира Олексій Іванович Соболевський (1856–1929). Саме Соболевський сприяв виникненню цікавості у молодого Володимира до історії української мови – через свої дослідження давніх галицько-волинських діалектів, давньокиївських говорів. В «Очерках русской диалектологии» Соболевський дав систематичний опис української і білоруської мов.

Згодом, згадуючи свого вчителя, Перетц писав: «Характерною рисою мовознавчих, історико-літературних, фольклорних і археологічних його робіт є строго витриманий позитивізм, що виражалось у прагненні завжди опиратися на свідчення ретельно перевірених фактів і в недовірі до малообґрунтованих теорій, хоч би якими захоплюючими вони здавались»¹.

Саме ці риси успадкував від свого вчителя Володимир Миколайович, і вони стали визначальними у викладацькій та науковій праці вченого, його життєвим кредо.

Науково-літературна діяльність Перетца почалася ще в студентські роки. 1892 року в часописі «Живая старина» вийшла друком перша його стаття з народної словесності². В цей період доля звела Перетца з О. Лященком, теж студентом університету, співробітником часопису «Киевская старина» – єдиного на всю Росію українського щомісячника, який видавався в Києві і славився своїми історико-етнографічними матеріалами.

Дружба с Лященком зміцнила прагнення Перетца вивчати історію української мови

та літератури. Першим наслідком цього зацікавлення стала стаття про збірник угорських пісень М. Врably «Русский Соловей» – «К вопросу о взаимном влиянии песен славянских народов», – надрукована в «Киевской старине» у червні 1892 року.

У 1893 році Перетц закінчив університет і був залишений О. Соболевським на кафедрі російської мови та словесності

1900 році робить спробу у формі коротких нарисів намітити схему періодизації історії української літератури.

Вивчення київських рукописних сховищ дало матеріал для цікавих нарисів, зокрема “Очерка библиотеки Киево-Софиевского собора”³³.

Наукова праця вченого увінчалася успіхом: у 1900 році він захищає дисертацію на тему “Историко-литературные исследования и материалы (XVII в.)” і стає магістром російської мови і словесності. А вже у 1902 році захищає докторську дисертацію “Историко-литературные исследования и материалы. Из истории развития русской поэзии XVIII в.”.

У 1903 році Володимир Перетц переїхав до Києва. Тут його обирають екстраординарним професором на кафедрі історії російської мови і словесності історико-філологічного факультету в Університеті Св. Володимира, де водночас із курсом давньої російської літератури – XI–XIII ст. – вперше починає викладати історію українського письменства (до І. Котляревського).

На той час він був уже відомим знавцем давньої руської і давньої української рукописної традиції, автором солідних досліджень. У 1903 році В. Перетц друкує в “Известиях 2-го Отделения Академии наук” свої “Очерки старинной малорусской поэзии” і статтю “К характеристике общественных отношений в Малороссии”.

З цього часу починається новий період його наукової діяльності – більш як одинадцятирічна надзвичайно інтенсивна і продуктивна праця в галузі українознавства.

Праця з історії української літератури в Університеті Св. Володимира об’єднала дуже невеликий гурт. Не складались у Перетца стосунки з тією частиною професорів у Києві, яка представляла великодержавні тенденції і виступала проти введення українознавчих дисциплін. У листах до

Семінарії російської філології професора В. Перетца. 1907 р.

для підготовки до професорського звання. З 1894 року визначальними серед наукових інтересів Перетца стають питання історії української літератури. Його цікавлять українська драматична література XVII–XVIII ст., вірші й пісні у записах XVI–XVIII ст. Перетц друкується в часописах “Библиограф”, “Исторический вестник”, “Киевская старина”. Досліджує твори І. Котляревського, історію російських казок, ранні твори О. Грибоедова, І. Крилова.

В. Перетц багато працював у рукописних збірниках Петербурга і Москви. З кінця 1890-х років учений починає досліджувати київські рукописні зібрання. Дружні стосунки зав’язуються з київським славістом Арабажимим. Це знайомство зміцнило інтерес Перетца до вивчення історії України і особливо давньої української літератури. В центрі уваги вченого постає українська і російська віршована поезія XVI–XVIII ст. 1899 року Перетц друкує в академічних “Известиях” статтю “Малорусские вырши и песни в записях XVI–XVIII вв.”, а у

І. Франка з'являються такі висловлювання щодо цього: «Веду войну с гадами, засеvшими в Киевском храме наук» (1904), і пізніше (1906) та ж думка: «В университете – черная реакция; даже те, кто примыкал полгода тому назад к новому крылу в Совете, – теперь отрещиваются от либеральных увлечений»⁴.

Повертаючись до історії, доречно згадати, що, починаючи з XVII ст., українській науці та культурі не було місця ні в Петербурзькій академії наук, ні взагалі в межах Російської імперії. Жорстокі заборони щодо вживання слова «Україна», української мови і щонайменшого прояву організації національної культурницької роботи почалися з петровських указів 1713 та 1729 років і постійно посилювалися.

«Наука дуже довго була забороненою сферою для українства в Росії, – писав М. Грушевський. – Уже звісний циркуляр МВС [Міністерства внутрішніх справ] 1863 р. фактично обмежив українське слово в Росії самою белетристикою, а указ 1876 р. зробив се ще більше категорично і рішучо. Наукові праці на українській мові в Росії не могли виходити, а сильні обмеження терпіло наукове досліджування в

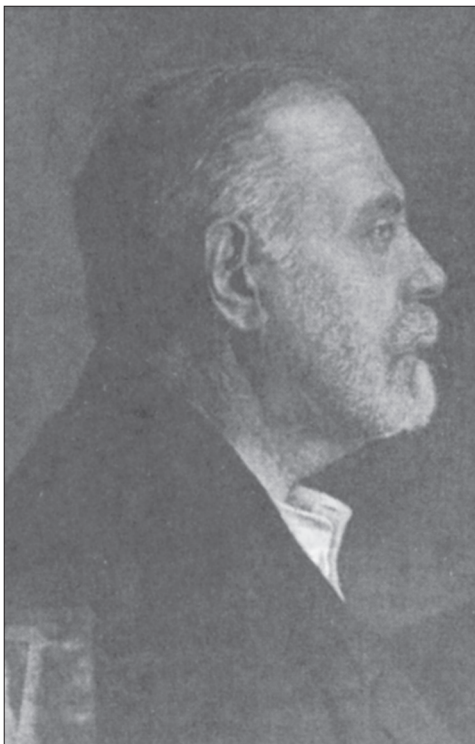
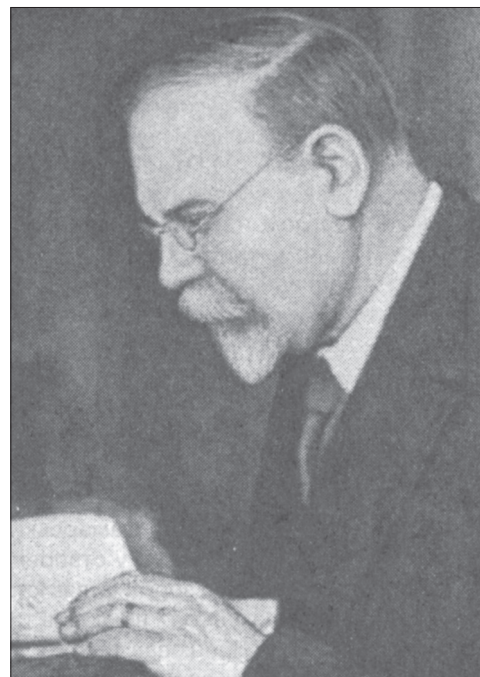

Фото зі слідчої справи
Володимира Перетця. 1934 р.

Володимир Перетц –
академік Української академії наук. 1920 р.

рзних сферах українознавства навіть на якій-небудь мові»⁵.

Незважаючи на повсюдну політичну реакцію, українство зберегло свої позиції. В. Перетц пише про 70–80-ті роки XIX ст. таке: *«То була доба, коли прокидалось українство, коли формувалися виразні демократично-народні ідеали, коли ходили в нарід не для того, щоб освічувати його, але й на те, щоб студіювати побит, звичаї, вірування, творчість. Першим речникам української народовчої молоді, що перенялась ідеалами Кирило-Мефодієвського братства, довелось не то що будити національну свідомість людового загалу, читаючи книжки, уряджуючи відчити й розмови, а й студіювати етнографію, історію язика, юридичних звичаїв, усної поезії українського народу»⁶.*

З демократичними змінами, що їх принесли в Росію лютневі події 1905 року, була нарешті офіційно відкинута заборона української мови, з'явилася можливість видання українських літературних і наукових праць.

В. Перетц у статті «Матеріали до історії української літературної мови» наголошує на необхідності створення джерельної бази для дослідження історії української мови. *«Історія української мови, – пише*

вчений – вимагає ще не мало матеріалів й розслідувань. Не кажучи вже про давніший період, не видається нам досить вичерпним питання про долю української мови в XIV–XVI ст., а матеріали не тільки не оброблені, але й настільки не зібрані, щоби роз'яснити деталі. Справді, крім статті проф. Владимірова, ми не маємо навіть систематичного огляду старих рукописів, написаних в границях України-Руси. Звідти наслідок: праці над історією української й білоруської мови в XIV–XVI ст. ведуться напосади, по матеріалам, що випадково попали під руки».

У ці роки в житті вченого дедалі більше місце стало займати засноване в Києві наприкінці 1906 року Українське наукове товариство (УНТ). Він входить до керівного ядра товариства, стає одним з трьох редакторів (разом з М. Грушевським і М. Василенком) його наукових записок. У 1908 році Володимира Миколайовича обирають головою філологічної секції УНТ, яка мала організувати наукову роботу з питань мови, історії літератури й народної словесності, української й загальної.

За словами М. Грушевського, наукова праця в УНТ мала розвиватися «по змозі у всіх областях науки, а передусім – в сфері українознавства...»⁷.

У 1906 році вчений одним із перших виступив у часописі «Киевская старина» з проектом відкриття в університетах кафедр української історії, літератури, мови, етнографії, звичаєвого права, а також склав і підписав доповідну записку про скасування заборони української мови.

Перетц зазначає, що останніми роками надзвичайно зросло число видань з історії російської літератури, зокрема досліджується не тільки XIX, а й XVIII ст., епоха Петра I, XVII ст. і навіть перші роки існування на Русі писемності. При цьому головну увагу російські вчені приділяють літературі московській, лише побіжно звертаючись до української: «...наприклад, говоря о роли украинцев в Москве XVII в., неизбежно приходится коснуться и судеб старой украинской литературы, имевшей свою традицию, свои формы и гораздо ранее ставшей выражением народных дум и чувств, чем литература московская. Достаточно упомянуть здесь, в то время, как Москва трудилась над стилистической

обработкой житий во вкусе югославянских риториков, – на Украине шла литературная борьба за свободу исповедания, за свободу национального развития»⁸.

Наголошуючи на самобутності української літератури, на боротьбі українських літераторів за своє право, В. Перетц зазначає, що ця література значна і є потреба готувати вчених, здатних досліджувати науково-український історико-літературний матеріал. Саме тому заснування кафедри історії української літератури необхідне.

Володимир Миколайович плекає ідею про створення кафедри української мови і діалектології, яка зможе «закриє те прорехи, которые образовались за много лет несправедливого пренебрежения ученых к украинскому языку, которым говорят до 30 миллионов народа»⁹.

У першому томі «Записок УНТ в Києві» В. Перетц визначив найближчі завдання вивчення історії української літератури: скласти джерельну базу й ретельно проаналізувати всі філологічні матеріали, виявлені в рукописних сховищах. До цього він додав, що «політичні обставини денационалізували й денационализуют верстви украинської інтелігенції, відривають талановитих людей від рідного народу».

Неважко зрозуміти, що саме мав на увазі Перетц. Експлуатуючи давні культурні традиції України-Руси, цілеспрямовано вилучаючи з Києво-Могилянської академії та інших українських колегіумів найкращих науковців і освітян для розвитку науки і культури в обох столицях імперії, і Петро I, і особливо Катерина II, і наступні імперські діячі поступово добилися зниження рівня науки в Україні.

Обставини склалися так, що українські талановиті вчені, письменники їхали до столичних наукових центрів Російської імперії. На думку вченого, Українське наукове товариство має відроджувати українську науку, думати про майбутнє українознавства. «Завдяки відомим умовам життя українського народу і його інтелігенції, – наголошував Володимир Миколайович, – в умовах, яких Україна ще не віджила, ми не можемо ставити до українознавства великих запитів – у минулому. Але се примушує нас подбати про будучину українознавства, зокрема української філології»¹⁰.

Головним в університетській освіті В. Перетц вважав підготовку молоді до наукової роботи. З 1907 року він веде «Семинарий русской филологии», який, хоч і називався так, готував молодих науковців, що досліджували не тільки російську, а й українську мову й літературу.

Навчання ґрунтувалося на науковій розробці рукописних матеріалів. Кожен мав навчитися працювати «над сырым материалом, на черном дворе науки, ибо без этого нельзя попасть в блестящие чертоги подлинного прочного знания»¹¹.

В курсі семінарію вперше вивчалися життя та діяльність видатних українських діячів науки і культури: Котляревського, Антоновича, Кониського, Колесси, Потебні, Житецького, Лесі Українки, Шевченка, Франка. Впродовж семи років (1907–1914) Перетц підготував двадцять магістрантів зі свого фаху, серед них – М. Гудзій, А. Лобода, С. Маслов, В. Ларін, О. Дорошкевич, Т. Сушицький, П. Филипович, М. Драй-Хмара, В. Адріанова, Є. Тимченко, О. Назаревський, І. Огієнко.

Зі спеціальних курсів професора Перетця, за спогадами О. Назаревського¹², виділялись «Литература в юго-западной России XV–XVIII ст.» (замаскована назва початкового курсу забороненої тоді української літератури), «Слово о полку Игореве» і «Введение в историю русской литературы», що згодом стало зватися «Методология истории русской литературы». Останній спецкурс був обов'язковим, бо він вчив уміння працювати з першоджерелами.

В цей час В. Перетц накопичує величезний документальний матеріал з історії української літератури, мови, мистецтва, поезії, козацтва, який відкривав нові сторінки соціального устрою і життя українського народу. Твори Перетця випромінюють гуманний і щирий український патріотизм, далекий від шовінізму. У період 1905–1910 виходить друком низка його досліджень, присвячених історії української культури, мови, літератури: «К истории украинского искусства», «Былая старина Межигорского монастыря», «Четыре документа к истории украинского казачества», «Новые данные для истории старинной украинской лирики» та інші.

Українською мовою були видані джерелознавчі праці: «Матеріали до історії

української літературної мови», «Українське питання в освітленні польського поета XVII віка», «Польські пісні, записані українцем при кінці XVII століття», «Українські думи».

У Києві вчений надрукував понад 100 робіт, переважна більшість яких присвячена українознавству.

У 1914 році В. Перетця обрали дійсним членом Академії наук, і він повернувся до Петрограда, викладав в університеті історію давньої російської, української, білоруської літератури та фольклор і далі вивчав рукописні пам'ятки та стародруки. Він не поривав зв'язків із київськими вченими, своїми учнями, частина яких з 1914 року була відраджена для роботи над дисертаціями до Петроградського університету. Володимир Миколайович переніс до Петрограда свій семінарій, в якому з 1915 року поруч з киянами працюють і петроградські учні Перетця, зокрема над описом рукописів і стародруків бібліотеки Києво-Видубицького монастиря та церков сіл Луки і Білгородка¹³.

Під час війни 1914 р. влада заборонила всі періодичні видання, що виходили українською мовою, закрила українські друкарні, школи, зупинила діяльність Наукового товариства ім. Шевченка. М. Грушевський два місяці перебував у в'язниці. Сергій Єфремов, зокрема, писав: «Погром над українством темними силами, заподіяний на початку війни і в Україні, і в Галичині, дуже тяжко відбився на дослідженнях українського письменства. З оглядів та інших праць, що з'явилися під час війни, можна хіба оці пригадати: акад. В. Перетця – «Старинная украинская литература» та С. Єфремова – «Новая украинская литература» (обидві в збірнику «Отечество», Петроград, 1916)...»¹⁴

В 1917 році, запрошений Самарським земством, Перетц брав участь у створенні Самарського університету, зорганізував історико-філологічний факультет і викладав там до травня 1921 року. Працював також у губернському архіві як експерт, склав опис рукописних книг та стародруків. Згодом вчений надрукував статті – «Українські стародруки в книгозбірнях м. Самари», «Українські й білоруські стародруки в бібліотеці Ленінградського університету»¹⁵.

Повернувшись із Самари до Петрограда, В. Перетц викладав в університеті до 1925 року. Водночас працював в Інституті мов і літератур та в Інституті історії мистецтв. У 1921 році створив Товариство дослідників української історії, письменства та мови у Петрограді, про що пише 25 грудня в листі до неодмінного секретаря УАН А. Кримського: «Повідомляю Українську Академію наук, що у Петрограді утворилося нове українське наукове Товариство прихильників української історії, письменства та мови. Члени його – переважно дійсні члени та членкореспонденти Російської Академії Наук і професори Унів. та інших вищих шкіл (ак. В.І. Вернадський, Б.Я. Модзалевський, В.С. Срезневський, Д.І. Абрамович, В.П. Адріанова, В.Ф. Боцяновський, О.П. Баранніков, А.Й. Лященко), крім того – декілька молодих учених, що починають свою наукову діяльність під моїм керуванням. Голова – Перетц. Товариство хотіло б вступити в зносини з Українською Академією наук, щоб проводити свої наукові праці у одному спільному напрямі...»¹⁶

Перетц писав, що має велику колекцію актів Межигірського монастиря, які готуються до друку, що А. Лященко працює над епістолярною спадщиною Мазепи, а В. Адріанова може підготувати до друку збірник етнографічних матеріалів (старих та другої половини XIX ст.) з архіву Російського географічного товариства. Вчений мав намір укласти реєстр рукописів українського походження, що зберігалися в Петроградських бібліотеках, пропонував видати збірник українських видань XVI–XVII ст.

У 1923 році В. Перетц подає записку до Наркомосу УРСР про створення науководослідного інституту або кафедри українознавства в Петрограді і просить допомоги у здійсненні цього задуму. У листі до віцепрезидента Академії наук Дмитра Багалія він пише, що Товариство прихильників української історії, письменства та мови вже два роки розробляє першокласні джерела з усіх галузей українознавства, які є в Петрограді.

Дослідники працювали в Російському музеї, архіві Географічного товариства, бібліотеках. До згаданого Товариства долучився гурток української молоді, отож «*есть почва и условия организовать*

*научно-исследовательский Институт украиноведения или кафедру»*¹⁷. Далі він признається: «*Вот смешно сказать – я вынужден жить в Петрограде вовсе не потому, что я одновременно состою членом Российской Академии, а потому, что независимо от средств к жизни для плодотворных работ по истории украинской литературы в XV–XVIII вв. необходимо вскрывать залежи рукописных и печатных материалов, хранящихся в Петрограде и Москве*». Вчений просить Багалія підтримати на державному рівні створення згаданого інституту чи кафедри: «*Если на Украине поворот в сторону национальных интересов серьезен – моя идея придется кстати. Если же нет – конечно, она будет мыльным пузырем*».

Не одержавши відповіді на попередній лист, В. Перетц у 1924 році знову звертається до Багалія з проханням про допомогу. Повідомивши, що робота вже ведеться дослідниками і може поширюватись у таких напрямках: «*1. впорядкування та збирання відомостей про українські давні рукописи, що мають вагу для історії письменства чи мови; 2. рукописів, де є відомості етнографічного змісту; 3. до живої мови і до історії мови давньої; 4. збирання документів, актів до історії України XVII–XVIII ст.*», в кінці листа В. Перетц зазначає, що проект, який є у Наркомосі УРСР, написаний російською мовою, бо він «*чув у Києві, що урядовці ще не навчилися української мови. Але, сподіваюся, це не зашкодить нашій справі*»¹⁸.

Мрія В. Перетца про створення Інституту українознавства в Петрограді так і не здійснилася.

Згодом, починаючи з 1927 року, Товариство прихильників української історії, письменства та мови випустило три «Наукових збірники». В першому була надрукована одна з останніх праць І. Франка, яку він надіслав Перетцу ще 1915 р., – «*Студії над українськими історичними народніми піснями XV ст.*».

З 1922 року значне місце у дослідженнях В. Перетца займає «Слово о полку Ігоревім». У 1926 році вчений видає в Києві українською мовою монографію «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку». Тогочасні рецензенти відзначали важливість книги з погляду науковості і повноти змісту.

Тим часом у Російській академії наук вихід «Слова» українською мовою не схвалювався, і Перетцу знову довелося терпіти докори за захоплення українознавчими дослідженнями. В листі до Павла Житецького він пише: «У Отделения РЯ и Сл. [Русско-го языка и Словесности] – нечто похожее на «выговор» от и.о. председательствующего за предисловие к моему «Слову» и за то, что я осмелился написать вот работу на таком ужасном языке как украинский: старый дух нетерпимости прочно держится в старых учреждениях»¹⁹.

З 1925 року Володимир Миколайович залишив педагогічну діяльність і працював лише у двох академіях: Всеукраїнській (ВУАН) і Російській (РАН). На той час він уже був тяжко хворий.

Ставши у 1926 році штатним академіком ВУАН, Володимир Миколайович у 1927 році звернувся до історично-філологічного відділу з доповідною запискою про заснування Комісії давнього українського письменства, наголошуючи, що давньоукраїнське письменство охоплює словесний матеріал майже восьми віків і його пам'ятки «відбивають на собі весь хід культури й художнього розвитку українського народу»²⁰.

Комісія об'єднувала фахівців Києва, Ленінграда, Москви, які займалися вивченням пам'яток українського письменства з найдавніших часів. Серед них О. Назаревський, С. Маслов, П. Попов, В. Адріанова, Г. Нікольська, М. Гудзій. У виданнях Комісії під редагуванням В. Перетця було надруковано кілька випусків, в яких вміщено дослідження і тексти пам'яток з XI по XVIII ст. (західноросійські літописи, українські тексти «Александрії», твори І. Некрашевича, легенда про Бориса і Гліба).

Комісія мала своє видання – «Пам'ятки мови та письменства давньої України» – як окрему серію у збірниках історично-філологічного відділу ВУАН. Семінарії та Комісія давнього українського письменства, яку до 1931 року очолював В. Перетц, заклали підґрунтя для створення Київської української філологічної школи.

У великому науковому доробку Перетця (318 праць) історія давньої української писемності посідає одне з головних місць. Починаючи з 90-х років XIX ст., вчений постійно веде пошуки в різних архівних схо-

вищах українських за походженням рукописних книг. Велика археографічна робота проведена ним у Києві, де він описав рукописи зібрання Всенародної бібліотеки України, рукописи бібліотеки Києво-Печерської лаври, бібліотек Софійського собору, Михайлівського монастиря та університетської бібліотеки. В. Перетц знайшов чимало українських рукописів у збірнях Москви, Ленінграда, Харкова, Мінська.

Сергій Єфремов ставить дослідження Перетця поряд з роботами Максимовича, Костомарова, Куліша, Драгоманова, Сумцова, Левицького, Франка, Петрова, Кримського, Студинського, Возняка: «Працею названих учених установлено вже загальну картину розвитку українського письменства в середньому періоді і зв'язано його як з попередніми, так і з пізнішими часами, з старим і новітнім письменством»²¹.

У найважчі часи політичних переслідувань вчений Володимир Перетц все ж продовжував свої українознавчі дослідження. Найважливіші з них були видані в трьох випусках «Исследований и материалов по истории старинной украинской литературы XV–XVIII вв.» (1928, 1929, 1962)²².

Олександр Назаревський писав з приводу другого випуску згаданої праці: «Перед нами новий випуск праці невтомного дослідника старого українського писемства, академіка В. Перетця, що поставив перед себе почесне, але й нелегке завдання – шляхом упертих, безперервних розшуків у безмежному морі рукописної спадщини минулих віків – заповнити ті чималі прогалини, що є у нашій звичайній уяві про літературний рух на Україні XVI–XVIII ст.; про самий характер літературних пам'яток та їхній зміст, що в своєму слов'янському одязі нібито вже давно вмерли для читачів»²³.

Праці В. Перетця, поряд з працями М. Грушевського, М. Возняка, С. Маслова, на початку 30-х років склали значний доробок у дослідженні історії давньої української літератури. До речі, характерною рисою академічної науки на той час була багатогранна розробка питань українознавства. Зусиллями літературознавців були видані повні зібрання творів або вибрані твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, а також низка ґрунтовних монографій і біографічних нарисів з використанням архівних

документів. Серед них монографії С. Єфремова про М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного; монографії М. Зерова про Лесю Українку; М. Драй-Хмари – про Лесю Українку; нариси В. Перетца про П. Куліша.

Тривали й далі дослідження з найактуальніших питань українського мовознавства; обґрунтування норм літературної мови, вивчення історії української мови. Важливим доробком стало видання другого і третього томів академічного словника живої української мови, підготовлених видатними мовознавцями А. Кримським, С. Єфремовим, В. Ганцовим, Г. Голоскевичем, М. Грінченко, А. Ніковським. Отже, на початку 30-х років українознавчі дослідження займали провідне місце в Академії наук. По суті, починаючи з другої половини 20-х років, вони започаткували новий етап у розвитку української науки.

Проте доля величезної українознавчої спадщини виявилася трагічною: всю працю мовознавців, літературознавців, істориків, етнографів, створену в так званий період ренесансу (друга половина 20-х – початок 30-х рр.), було оголошено націоналістичною, шкідливою, оскільки вона не ґрунтується на марксистській методології.

Численні так звані дискусії в Академії викривали «реакційно-буржуазних вчених», «класових ворогів». Зокрема, в «Матеріалах дискусії на лінгвістичній ділянці загально-ідеологічного фронту ВУАН по циклу літератури, мови, мистецтва» згадується збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, виданий у Києві 1931 року за редакцією В. Перетца. У збірнику вчений опублікував свою статтю «Куліш і його новий біограф». У «Матеріалах дискусії...» наголошується, що цей збірник наскрізь пройнятий метафізичним ідеалізмом, повзучим емпіризмом. «Класово-ворожі вихватки й тенденції отруюють науку чужою ідеологічною атмосферою»²⁴.

Перетц прагне зберегти здобутки українознавства, передусім врятувати Українське товариство в Ленінграді, яке він очолював до 1930 року. Товариство входило до складу ВУАН і протягом семи років фінансувалося з коштів Української академії. А в 1929 році на листопадовій сесії ВУАН на

пропозицію наркома освіти М. Скрипника було прийнято рішення про ліквідацію наукових товариств. В. Перетц звернувся до першого відділу ВУАН із проханням поновити зв'язок Товариства з Академією. У своєму листі до історично-філологічного відділу ВУАН він пише, що рішення ради з приводу ліквідації наукових товариств «розбігається з ідеєю гуртувати навколо Академії різносторонніх учених працівників і бути науковим керуючим центром на Україні»²⁵. Вчений зазначає, що в Товаристві в Ленінграді працюють висококваліфіковані науковці, академіки, члени-кореспонденти, професори-українці, навколо яких гуртується молодь. Товариство організує вивчення побуту та матеріальної культури українців поза межами України. «А головне, – писав В. Перетц, – воно полегшує вилучення українських матеріалів, виконуючи роль допоміжної комісії при першому відділі. Тому я, як голова Товариства, прошу: 1) не викреслювати його із числа установ ВУАН; 2) якщо потрібно – змінити назву на таку: «Комісія по вивченню культурної історії українського народу», бо члени цієї установи вивчають матеріали до історії давнього та нового українського письменства, історії нової України, її фольклору, матеріальної етнографії, мови та мистецтва»²⁶.

Не залишали байдужим В. Перетца й нові методи «критики й самокритики», спрямовані на знищення всіх здобутків українознавства, приниження людської гідності. Саме це й спонукало вченого написати Олександрю Назаревському про те, що він зможе приїхати до Києва лише тоді, коли матиме гарантії, що «*травля спеціалістів в Києве прекратится...*» Проте таких гарантії на той час вже ніхто не міг би дати.

Зіткнувшись із абсурдним насадженням згори антинаукових планів досліджень, з наклепами на нього, В. Перетц пише (20 квітня 1932 р.) доповідну записку до Комісії українського письменства доби феодалізму (КУПФ), де викладає свою позицію щодо обставин, в яких опинився:

«Прочитавши «план» работ КУПФ, составленный помимо меня, я не могу принять его к исполнению в части, касающейся меня.

Прежде всего, я не понимаю, на каком основании, не доказавши, мне наклеен

ярлык «буржуазного формалиста», тог-
да как я всегда занимался первичной
обработкой материала, необходимой
литературоведам всех толков и школ.
Каждый работник может и должен
критически подходить к своим предше-
ственникам; этому я учил моих учеников
30 лет. Но возводит клевету на жи-
вых и мертвых – не входит в программу
моей «школы». Такую вещь мог напи-
сать только малограмотный человек,
поэтому я считаю эти слова – плодом
прискорбного (не для меня, а для напи-
савшего их) недоразумения, или подла-
живания к гг. дорошкевичам или столь
же малограмотным лицам.

Там, где я работал в расцвете сил,
следовало бы знать мою политическую
ориентацию и остерегаться давать мне
квалификацию под диктовку бывших чер-
носотенцев, заматающих хвостом свое
плачевное прошлое»²⁷.

1933 року ситуація особливо загостри-
лася, становище ВУАН стало катастрофічним.
Уже на січневій сесії Академії В. Затонський
чітко визначив партійну позицію щодо укра-
їнознавчих установ ВУАН: «*II відділ необх-
ідно повністю перебудувати, не можна тер-
піти підігрівання національної романтики,
апологию інтервенції. Історики повинні
давати правдиві картини класової бороть-
би на різних її етапах. Лінгвісти повинні
допомогти зростанню української мови на
основі не старої зашкарублої хуторянської
«україніки», а тих живих пролетарських,
колгоспних мас, що творять українську
соціалістичну індустріалізацію*»²⁸.

Настанови партійних діячів супро-
вджувалися всілякими «сигналами» в ЦК
КП(б)У, НКВС про загрозливий політич-
ний стан у ВУАН.

Серед найбільш «ворожих» назива-
лися прізвища академіків А. Кримського
й В. Перетця. Останню крапку постави-
ли статті в офіційному органі Президії
ВУАН «За радянську Академію» (14 липня
1933 р.) і за теж саме число – у «Пролетар-
ській правді».

У першій статті наголошувалося, що
Комісія українського письменства доби
феодалізму під головуванням В. Перетця
«продовжує лишатись одним з осередків
загнилої збанкрутованої буржуазної мето-
дології».

У листі до президента Академії наук
УРСР О. Богомольця В. Перетц пише:
«*Всю жизнь стоя на защите угнетен-
ных народностей – я был обозван некоей
Шмаргонь на собрании профактива «ве-
ликодержавным шовинистом», а в «Про-
летарской правде» – мне приклеили ярлык
«петлюровца». Меня несколько не волнует
это наклеивание ярлыков: моя биография
чиста. Но работать в такой атмосфере
гнусных заподозриваний и клеветы труд-
но. Для меня не ясно, чего, собственно, до-
биваются клеветники*»²⁹.

Володимир Миколайович відмовля-
ється бути головою Комісії українського
письменства доби феодалізму. У зверненні
до Президії ВУАН у грудні 1933 року він
пише: «*Щодо моєї наукової роботи в га-
лузі вивчення української літератури доби
феодалізму, я провадитиму її, як і давніше,
за певним планом, підготовляючи матері-
али для дослідників*»³⁰.

Подальша доля Володимира Перетця,
як і багатьох інших, пов'язана з судовою
справою, сфабрикованою Ленінград-
ським обласним державним політичним
управлінням.

Судовий процес Ленінградського ОДПУ,
за яким позивався В. Перетц, – перший в
країні, де серед звинувачених переважали
слов'язознавці. Справа спочатку не мала
назви, лише згодом, під кінець слідства, її
назвали «Делом Российской национальной
партии». А у зв'язку зі справою Перетця
з'явився так званий «український варіант».

Перетця заарештували 11 квітня 1934
року. Ленінградське ОДПУ, збираючи комп-
ромат в різних містах (Ленінграді, Москві,
Києві, Харкові), продовжило розпочату
у 1930–1932 роках в Україні фабрикацію
«контрреволюційних націоналістичних»
справ. Володимир Миколайович був од-
ним із тих вчених, хто, незважаючи на те
що діялося в Україні, спілкувався з украї-
нськими філологами, мистецтвознавцями
та істориками, серед яких було чимало і
його учнів. Зв'язки з Україною, де саме
проводилася боротьба з «українським
буржуазним націоналізмом», і стали при-
водом, щоб притягнути вченого до справи,
яка фабрикувалася.

З вересня 1933 року, коли почалися пер-
ші арешти, начеб хтось намагався «впи-
сати» в сценарій судового політичного

процесу й Перетца. З протоколу допиту М. Сичова, директора Російського музею в Ленінграді, дізнаємося, що нібито існувала контрреволюційна організація, яка являла собою «блок російських і українських націоналістів», зв'язки з українськими націоналістами підтримували В. Перетц і Б. Крижановський – зав. українським відділенням Російського музею і наступник Володимира Миколайовича у керівництві Українським науковим товариством у Ленінграді³¹.

Задуманий сценарій, певне, мав показати розгалуженість «контрреволюційної націоналістичної організації», провідна роль у якій приписувалась Перетцу. Серед заарештованих з'являються нові й нові жертви в Ленінграді, Москві, Києві, Харкові – з фальшивими свідченнями стосовно вченого. Майже всі свідчення напевне були продиктовані. Це видно з їхнього змісту і стилю.

У показаннях В. Дроздовського, співробітника Інституту слов'янознавства Російської академії наук, та старшого асистента Музею українського мистецтва в Києві Д. Чукіна знову йдеться про «блок великодержавних і українських націоналістів», створення якого спричинилося розгромом української контрреволюції і необхідністю єднання усіх контрреволюційних елементів для спільної боротьби з радянською владою та встановлення «націонал-фашистської» диктатури³².

Наступною жертвою став директор Музею українського мистецтва в Києві С. Таранушенко³³, відомий прихильник відродження самобутньої української культури. Його було заарештовано 14 жовтня 1933 року. С. Таранушенко теж проходив у справі так званого «російсько-українського фашистського блоку», який нібито існував з 1927–1928 рр. і був зв'язаний, за версією слідчих, з ленінградською організацією українських націоналістів. Цей блок нібито мав свій керівний центр у Харкові і широку мережу периферійних груп (до 40), що об'єднували близько ста музейних працівників та науковців³⁴.

У справі Таранушенка уже з'являється версія про «збройне повстання» проти радянської влади спільно з інтервентами з капіталістичних країн, зокрема німецькими фашистами. Тепер поряд з Перетцем, Таранушенком з'являється постать

Ф. Шміта, видатного мистецтвознавця, академіка ВУАН.

Арешти та збирання «свідчень» тривали майже до кінця 1933 року. 1 листопада був заарештований мистецтвознавець Ф. Ернст, німець за походженням, талановитий науковець і подвижник української культури.

З протоколу допиту³⁵ Ф. Ернста стає зрозуміло, що він довго чинив опір, не визнаючи нав'язаних йому звинувачень, але, зломлений, визнав існування міфічного блоку.

Павутиною «контрреволюційної діяльності» облутували дедалі більше видатних вчених не тільки України. Центральною фігурою в «українському контрреволюційному блоці» називався В. Перетц, оскільки він підтримував зв'язки з М. Грушевським.

Майже кожні десять днів протягом листопада 1933 року слідчі вибивали нові й нові «докази». Кожен наступний заарештований мав давати нові «факти». У протоколі допиту Бориса Крижановського, завідувача відділенням Російського музею в Ленінграді, записано: *«В организацию я был вовлечен в г. Ленинграде академиком В. Перетцем, который знал меня по работе в Украинском научном обществе как убежденного националиста. Оформление организации в Ленинграде относится к периоду 28–29 гг., когда при ближайшем участии Перетца и ряда других лиц при Украинском научном обществе были сконцентрированы сильные кадры украинских националистов, развернувших довольно активную контрреволюционную деятельность»*³⁶.

Поступово Українське наукове товариство в Ленінграді перетворюється на контрреволюційну організацію з «сильним ухилом до українського націоналізму». Оскільки ізольована боротьба українських націоналістів, як зазначалося у висновках слідчих, була приречена на провал, тому вони нібито об'єднуються з російськими націоналістичними елементами. Так виникла теза про створення єдиного фронту і спільну боротьбу українських і російських націоналістів проти радянської влади.

Отже, готувався сценарій масштабного процесу, який мав поширити «боротьбу з українським націоналізмом» на Ленінград і Москву. З часу допиту Шміта вже постійно згадується «Російська національна партія».

У січні 1934 року було арештовано Личкова, професора Ленінградського університету (в Україні він був директором Гідрометеорологічного інституту). Від нього вимагали показань на В. Вернадського.

Потім Личков усе життя кається за свої «показання». У 1939 році він написав заяву з проханням переглянути справу і відмовлявся від того, що підписав у 1934 році. Показання, зазначає Личков, його змусили написати слідчі Бузников і Михайловський, які знущалися, допитували вночі, не давали спати, змінюючи один одного. Личков писав: «Считаю необходимым добавить, что в моем деле имеется мое собственноручно написанное, но мне продиктованное следователем показание о том, что я был вовлечен академиком В. Вернадским в заговорческую организацию, во главе которой стоял якобы он и академики Н. Курнаков и В. Перетц. Ни в какую организацию подобного рода академик В. Вернадский меня не вовлекал, и ни в какой подобной антисоветской организации я никогда не состоял. Заявление мое по условиям допроса того времени (1934) было вынужденным и действительности не отвечает. Оно кладет незаслуженную тень на репутацию трех корифеев нашей науки и представляет клевету на них...»³⁷

У справі Перетця є ще й такий документ – «Довідка у справі слідчого М.Г. Михайловського», про якого згадує Личков. Михайловського було заарештовано 19 травня 1939 року. Його звинувачували в тому, що він «производит незаконные аресты; ввел в практику методы физического воздействия (избиение, стойки, лишение сна и пищи); ввел в систему и лично практиковал корректирование показаний обвиняемых и этим самым фальсифицировал показания». У 1940 році Михайловського було засуджено на 10 років ув'язнення.

Слід зупинитися також на особі В. Корабльова – вченого секретаря Інституту слов'янознавства, арештованого 1 січня 1934 року. Деякі дослідники справи «Російської національної партії» вважають його головним свідком проти В. Перетця.

«Перетця я знаю, что он поддерживал на Украине тесные связи с руководителем СВУ – академиком ВУАН Ефремовым и с одним из организаторов «Украинского на-

ционалистического центра» академиком Грушевским»³⁸, – свідчив Корабльов.

І далі: «В одной из бесед со мною в конце 1931 года Перетц с возмущением говорил о разорении и упадке Украины, благодаря неправильной, великодержавной политике большевистских властей, высказывал мысль, что изолированная борьба украинских националистов не может принести желательных результатов»³⁹.

Слідчі підсумовують: «Перетц В.Н., 1870 г., член Всесоюзной Академии и ВУАН, славяновед, б/п, видный деятель украинского националистического движения, тесно связан с организатором украинской националистической контрреволюции академиком Грушевским. Является одним из руководителей блока русских и украинских националистов, именованного «Российская национальная партия», ориентирующегося на германский фашизм и ставящего своей задачей свержение советской власти»⁴⁰.

Отже, справа В. Перетця набула «юридичних підстав». Після його арешту 11 квітня 1934 року вченого відвезли до Москви, і там почалися допити та очні ставки.

Насамперед від Перетця домагалися показань на співробітників, з якими він працював у Москві та Ленінграді. Перетц відповідав, що в Ленінграді спілкувався у службових справах з академіками Державіним, Орловим, Нікольським, співробітниками Інституту слов'янознавства Корабльовим, Пушкарьовим, Чернобаєвим, Крижановським та ін., в Москві – з Грушевським, Сперанським, Дурново. На запитання слідчого про політичні переконання названих осіб В. Перетц відповів, що з цього приводу у нього не було ні з ким ніяких розмов. Але запевнив, що згадані вчені не мали антирадянських напрямів у своїй діяльності і що він теж не брав участі в антирадянській діяльності. На запитання щодо політичного обличчя Корабльова зазначив, що останній цілком радянська людина.

Вчений категорично заперечував свою причетність до будь-якої контрреволюційної, шпигунської діяльності.

І все ж у «Постановленні об избрании меры пресечения и предъявлении обвинения» зазначалось: «Перетц является

активным участником националистической контрреволюционной организации, связанной с закордонными интервентскими группировками, т.е. с преступлением, предусмотряемым ст.ст. 58/11 и 58/4 ГК РСФСР».

Найбільше вразили Перетца очні ставки, які мали формальний характер і використовувалися для з'ясування малосуттєвих питань. Зокрема, це стосувалось показань Корабльова на очній ставці, який у присутності Перетца повторив все, що говорив на допиті раніше.

Відповідь В. Перетца була такою «Я был членом «Украинского товарищества» в Киеве с 1908 по 1914 г. В составе его были украинофилы, игравшие в «Товариществе» основную роль. С ними я встречался, но в политической связи не был. Я относился к ним с большей симпатией, чем к правой профессуре. Я признавал в 1914 г. своеобразие культуры украинской, но не стоял на точке зрения политической автономии Украины».

В архівній справі відсутні обвинувальний акт та опис судового процесу. Але зберігся інший красномовний документ – «Копия рапорта, посланного В. Перетцем 14 июля 1934 г. непременно секретарю Академии Наук СССР академику Л.В. Волгину», в якому, зокрема, вчений писав: «Через несколько дней по приезде [в Москву] я был вызван к следователю, который предварительно официального допроса с протоколом предложил мне «побеседовать» о деле, по которому я был арестован, и подумать о том, какие могут быть за мной преступления. Не зная за собой никакой вины, я тщетно искал хотя бы признака таковой, но ничего не мог припомнить, а следователь настаивал, чтобы я откровенным признанием упростил дело и облегчил этим свою участь, так как он «не имеет ни малейшего желания меня угробить». При этом [следователь] находил, что я «избрал неумный способ защиты через запирательство». На это я ответил, что предпочитаю действовать неумно, но честно и не лгать на себя. Мне было предъявлено обвинение, которое меня по-

вергло в изумление своей невероятностью: «в активном участии в националистической контрреволюционной организации».

Когда я категорически заявил, что о подобной организации я впервые узнал по аресте, в Москве, – следователь заявил, что теперь, к сожалению, меня придется «улучить». С этой целью были произведены две «очные ставки» (с В. Кораблевым и Б. Крыжановским).

С обоими названными лицами я никогда с глазу на глаз не беседовал. Кораблев признавал на очной ставке, что я будто бы «вовлекал» его в контрреволюционную организацию, что я «панславист», что «националист и русский, и украинский»!

По существу, эти показания – фантастические, так как не совпадают с моими общественно-идеологическими установками ни в прошлом, ни в настоящем. Кроме того, указывал я, надо быть сумасшедшим, чтобы, имея почетное положение академика двух советских Академий наук и 42 года научной работы, на склоне лет пускаться в авантюры и привлекать к этим преступным авантюрам малознакомых людей, какими являются для меня авторы данных против меня показаний»⁴¹.

Судили В. Перетца – за його відсутності – 16 червня 1934 року. Він отримав три роки заслання до Саратова.

Зберігся лист В. Перетца Л. Каменеву (на той час – директору Інституту літератури в Москві), і до цього листа додана «Записка об организации исследовательской работы по истории древнерусской литературы»⁴².

Подальша доля Володимира Миколайовича Перетца відома з цілком таємного повідомлення із Саратова до НКВС СРСР: «Сообщаем, что ссыльный Белорусский нацдемократ Перетц В.Н. 23 сентября 1935 г. умер. На могиле установлен чугунный крест».

9 липня 1957 року В. Перетца реабілітовано – перегляд справи показав, що звинувачення ґрунтувалося на вигаданих, брехливих свідченнях.

- ¹ Перекл. за вид.: Перетц В.Н. Академик А.И. Соболевский (некролог и очерки научной деятельности) // Известия АН СССР. Отделение гуманитарных наук. – 1930. – С. 18–24.
- ² Перетц В. Найближчі завдання вивчення історії української літератури // Записки УНТ в Києві. – Кн. I. – К., 1908. – С. 7
- ³ Перетц В. Очерк библиотеки Киево-Софиевского собора // Литературный вестник. – 1901. – Кн. VI. – СПб. – С. 121–127.
- ⁴ Відділ рукописів Інституту української літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 3, спр. 1633, арк. 357.
- ⁵ Грушевський М. Українське Наукове Товариство в Києві й його наукове видавництво // Записки УНТ в Києві. – Кн. I. – К., 1908. – С. 3.
- ⁶ Перетц В. Павло Житецький. До ювілею 45-літньої діяльності // Записки УНТ в Києві. – Кн. II. – К., 1908. – С. 10.
- ⁷ Грушевський М. Українське Наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // Записки УНТ в Києві. – Кн. I. – К., 1908. – С. 6.
- ⁸ Перетц В.Н. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете // Киевская старина. – 1906. – № 5–6. – С. 45.
- ⁹ Перетц В.Н. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете // Киевская старина. – 1906. – № 5–6. – С. 46.
- ¹⁰ Перетц В. Найближчі завдання вивчення історії української літератури // Записки УНТ в Києві. – Кн. I. – К., 1908. – С. 22.
- ¹¹ Семинарий русской филологии при Императорском университете св. Владимира под руководством проф. В.Н. Перетца. – К., 1912. – С. 7.
- ¹² Інститут рукописів (далі ІР) ННБ НАН України. – Ф. 78, спр. 97, арк. 1.
- ¹³ Адрианова-Перетц В.П. Владимир Николаевич Перетц // В.Н. Перетц. Исследование и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – М.–Л., 1962. – С. 226–227.
- ¹⁴ Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 52.
- ¹⁵ Бібліографічні вісті. 350 років українського друку. 1574–1924. – К., 1924. – Ч. 1–3. – С. 167–170.
- ¹⁶ ІР ННБ НАН України. – Ф. 1, спр. 23988, арк. 2.
- ¹⁷ Там само. – Ф. 1, спр. 46099, арк. 1.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 1, спр. 46100, арк. 1.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 1, спр. 49180 (1926), арк. 1.
- ²⁰ Там само. – Ф. 1, спр. 12427–12428, арк. 1.
- ²¹ Єфремов С. Історія українського письменства. – С. 29.
- ²² Третій випуск виданий дружиною В. Перетца Варварою Адриановою-Перетц.
- ²³ ІР ННБ НАН України. – Ф. 78, спр. 1606, арк. 1.
- ²⁴ ІР ННБ НАН України. – Ф. X, спр. 14572–14580, арк. 2.
- ²⁵ ІР ННБ НАН України. – Ф. X, спр. 12426, арк. 1.
- ²⁶ ІР ННБ НАН України. – Ф. X, спр. 12426, арк. 1.
- ²⁷ ІР ННБ НАН України. – Ф. X, спр. 12426, арк. 1.
- ²⁸ Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. – К., 1934. – С. 45.
- ²⁹ ІР ННБ НАН України. – Ф. X, спр. 12423, арк. 1.
- ³⁰ Там само. – Ф. X, спр. 12422, арк. 1.
- ³¹ Справа П–24876, архів управління МБ РФ по Санкт-Петербургу (Справа В.М. Перетца), арк. 9.
- ³² Там само, арк. 17–19.
- ³³ Там само, арк. 19, 20, 31.
- ³⁴ Нестуля О.О. Дослідник народного мистецтва (С.А. Таранушенко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – С. 176.
- ³⁵ Справа П–24876, архів управління МБ РФ по Санкт-Петербургу (Справа В.М. Перетца), арк. 38–39.
- ³⁶ Там само, арк. 4.
- ³⁷ Там само, арк. 340.
- ³⁸ Там само, арк. 185.
- ³⁹ Там само, арк. 187.
- ⁴⁰ Там само, арк. 191.
- ⁴¹ Справа П–24876, архів управління МБ РФ по Санкт-Петербургу, арк. 258–259.
- ⁴² Крылов В.В. Мартиролог исследователей древнерусской литературы. Из эпистолярного наследия академика В.Н. Перетца // Вестник РАН. Серия литературы и языка. – 1994. – Т. 64. – № 2. – С. 147–154.